

ՀԵԼԼԵՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԴԱՐԸ

(Քաղուած Մարբուրգի համալսարանի յունա-հռովմեագէս ուսուցչապետ Բ. Նիգէի տեսչական հատից, որ հա խօսել է 1900 թւի հոկ. 14-ին).

Կլասիք հին դարը, որի մասին գրական աշխարհը զմայլմունքով խօսում ու գրում է, նորի հետ համեմատած շատ փոքրիկ էր. մեր ժամանակի գիտութիւնը ընդգրկում է ամբողջ երկրագունդը, մեր հետազոտութիւնները հիւսիսային բևեռից մինչև հարաւայինն են ձգում, մեր վաճառականութիւնը կապուած է այնպիսի երկրներին հետ, որոնց մասին հին-դարը իսկի դադարիար չուներ:

Հին-դարի պատմական կեանքը սահմանափակուած էր միջերկրական ծովի ափերի վրայ, այդ ծովի շուրջը նստոտել էին ժողովուրդները, ինչպէս դորտերը մի աւազանի շուրջը (Պղատոն): Յունաստանն է այն երկիրը, որ հին պատմական կեանքն ու քաղաքակրթութիւնը իր մէջ ամփոփեց և հելլէն ժողովուրդը իւր այդ քաղաքակրթութիւնը վաճառականութեան և դադութների միջոցով տարածեց միջերկրական ծովի ափերի վրայ և Հռովմը վերցնելով իր վրայ, հաղորդեց հիւսիսային ազգերին՝ Ներոպային. իսկ Արեւելքը այդ քաղաքակրթութիւնից բաժին ստացաւ Աղէքսանդր Մեծի և նորա յաջորդների օրով: Հելլէնականութեան այս շրջանը, որ համաշխարհային նշանակութիւն ունի, անուշադրութեան մասնուած էր, մինչև որ Ioh. Gust. Droysen ճանապարհ բացաւ և ուրիշ հետախուզողները ցոյց տուին թէ՛ հեղինակութեան այս դարը համաշխարհային քաղաքակրթութեան պատմութեան համար ինչ հսկայ նշանակութիւն ունի:

Երբ Աղէքսանդր Մեծը իւր դէպի Ասիա կատարելիք արշաւանքն սկսեց, յոյն քաղաքակրթութիւնը իւր բարձրագոյն դադաթնակէտին էր հասել. գրականութիւնը, գիտութիւնը, գեղարուեստը հասունացել էին և մարդկային մտածողութեան և հետազոտութեան անլուծելի պրօբլէմների առաջ էր կանգնել յոյն ժողովուրդը. և տարածել էր արդէն իւր քաղաքակրթութիւնը Միջերկրական հիւսիսային և հարաւային ափերին և հելլէնացրել էր այդ ժողովուրդը. Աղէքսանդր Մեծը տարաւ այդ Ասիայի խորքերը՝ պարսկական տիրապետութեան ըդդր սահմանները: Նա բռնի կամ սերով ընկեցրեց յոյներին նոր

տիրապետած երկիրներում և նոցա օգնութեամբ կամեցաւ արամիւնեաների հոկայ պետութիւնը նորից վերակենդանացնել. հաստատելով խաղաղութիւն այդ երկիրներում՝ ծաղկեցրեց վաճառականութիւնն և արուեստը: Բայց, ամիսոս, նա շուտ մեռաւ: Նորան յաջորդող զօրավարները յարատեւ կռիւներում լայնատարած պետութիւնը բաժան բաժան արին, Պաղոմէոսը ժառանգեց Նզիպտոսը, Անդիկոնոսը՝ Մակեդոնիան և Սելեկոսը՝ Ասիան, որից շուտով բաժանուեցին կրկին Պերգոմանը, Կապադովկեան և Հայաստանը: Սակայն չնայած դորան, Աղէքսանդր յաջորդները ջանք էին թափում յոյն տարրը և յունական կեանքը ծաղկեցնել իրենց սահմաններում. ինք՝ բուն յունատանը կիսանկախ դրութեան վերածուեց, յոյն դադութները Նգէական և Սե-ծովի ամերին անկախ հռչակուեցան: Հռոմոս կղզին հին դարի Վենետիկը դարձաւ իւր քաղաքակրթութեամբ և վաճառականութեամբ. նոյն իսկ Պարսկաստանի խորքերում, ուր յոյներն ու մակեդոնացիները տեղաւորուել էին, նկատուեցան նոքա իւր արտօնեալ տարր և առանձնաշնորհեալ ժողովուրդ, այս պատճառով նոքա կարողացան ազդել շրջակայ ժողովուրդների վրայ և տարածել իրենց լեզուն, սովորութիւններն ու կրօնը: Պարսկաստանի պաղաւթեր երկիրներում յոյն դադութները կարճ ժամանակում շքեղացան—փարթամացան. նոցա շարժուն կեանքը բազմակողմանի դարձաւ և երեւեք չկարուեց մայր հայրենիքից. միայն նոր արուեստը իր գոյնը մի քիչ փոխեց, դառական արուեստի նախկին հանդարտութիւնը դարձաւ շարժուն և կրքոտ, նետալիաները, Լաօքոնը, մեռնող Գալլիացին, Փուշ դուրս քաշողը և Բելլվեդերի Ապօլոնը հեղե-նականութեան արդիւնք են: Բանաստեղծութիւնը դառնում է թեթեւ, բայց պիտի առել, որ այս ժամանակ սկիզբ է դրում գրականութեան ոյն բոլոր տեսակներին, որ այժմ մենք ունինք. այնպէս նաեւ գիտութեան ճիւղերը, ինչպէս են աստղագիտութիւնը, մաթեմատիքը, մեքենագիտութիւնը, բժշկութիւնը և ոոցա հետ պատմական առարկաները. այս դարում շատ գիւտեր են եղել. օրինակ Կոպերնիկոսի վարդապետութիւնը արեւի սիստեմի մասին իբրեւ հիւպօթէզ դրուած էր արդէն այն ժամանակ. կարելի է առել ուրեմն, որ հեղեմակա-նութիւնը հին-դարու գիտութեան շրջանն էր:

Հեղեմացումը աւելի կատարեալ, աւելի արագ և աւելի հեշտ տարածուեց Նզիպտոսում. Պաղոմէոս 1-ը և նորա յաջորդները յոյն ոյժերի օգնութեամբ վերակենդանացրին փարաւօնների աշխարհը. մի խիստ կենդրոնացուած իշխանութեամբ, գեղեցիկ կերպով կարգաւորուած պաշտօնէութեամբ և հարկի

սիստեմով թէ՛ իրենց աշխարհը հարստացրին և թէ՛ իրանք հարստացան և այդ հարստութիւնը գործ դրին հելլանականութիւնը ծաղկեցնելու. նոքա յարաբերութեան մէջ մտան մայրերիը՝ Յունաստանի և մանաւանդ Աթէնքի հետ և Աղէքսանդրիա մայրաքաղաքը դարձրին հելլենականութեան փառքի տաճար: Այս նոր Աթէնքում պալատների կողքին բարձրացան մուղէումները կամ ճեմարաններ, ուր զիտնականներն էին հաւաքւում միճելու. Պաղոմէոս I-ը հիմնեց Աղէքսանդրիայի նշանաւոր մատենադարանը և փոխադրեց, իսկ Պաղոմէոս II-ը արուեստի հին և նոր արդիւնքներով դարդարեց (285—247): Կալիմախոսի և Թէքրէնի պէս բանաստեղծները այստեղ ծաղկեցին, այստեղ էր նշանաւոր բժիշկը Հերոֆիլոսը, որ անդամահատական ուսմունքներով էր զբաղւում, այստեղ գործեց և ուսուցեց Մաթեմատիկոս Նալլիտէսը. նշանաւոր մեքենադէտ Արխիմէտէսը Սիրակուսի պաշտպանը, այստեղ իւր ուսումն առաւ. իսկ Նրատոսթենէսը այստեղ մատենադարանապետ էր, որը զիտական աշխարհագրութեան և քննադատական պատմութեան հիմքը դրաւ. ոոքա այն մարդկանց դասին են պատկանում, որոնց քաղաքակիրթ մարդը երբէք չպիտի մոռանայ:

Պաղոմէանք մինչև Քր. 200 տարի առաջ իշխում էին Միջերկրական ծովի վրայ. հելոսիոսյին Աֆրիկան, Կիւրենէն, Բարքսն, հարաւային Ասորիքը, Պաղեստինը, Կիպրոսը, Փոքր-Ասիոյ հարաւային ափերը. Լիւեոսոսը, Սամոսը նրանց ձեռքումն էին. նոքա Կարմիր ծովը միացրին Նեղոսի հետ և այդպիսով յարաբերութիւն սկսեցին Աֆրիկէի արեւելեան ափերի հետ, որտեղից նոքա փղեր էին ձեռք բերում. Նեղոսի ափունքներ փնտռելով, նոքա հասան մինչև Լիթուլիա, մինչև հասարակածային Աֆրիկա: Այս միջոցին գտնուեցաւ նաև Եգիպտոսից դէպի Հընդհատան դնալու ճանապարհը և եթէ արաք ծովահէնները չլինէին, այս երթևեկութիւնը գնալով պիտի մեծանար:

Եգիպտոսից յետոյ հելլենացումը պարարտ հող գտաւ Փոքր Ասիական երկիրներում: Եփեսոս, Չմիւռնիա, Մագնեզիա, Սարգէս նորից ծաղկեցին ու բարգաւաճեցան և քաղաքակրթական նշանակութիւն ստացան. Պերգամոնը, որը սկզբում մի աննշան աւան էր, դառնալով նոյնանուն թագաւորութեան մայրաքաղաք, կարճ միջոցում այնպիսի բարձրութեան հասաւ, որ իւր արուեստով և զիտութեամբ մրցում էր Աղէքսանդրիայի հետ. նորաշէն Նիկոմիդեան արեւելքի համբաւաւոր քաղաքներից մէկը դարձաւ: Այս քաղաքակրթական հոսանքը այնքան զօրեղ էր, որ բարբարոս ժողովուրդների թագաւորները՝ Միթրիդատն ու Տիգրանը կարեւոր էին համարում հելլէն ժողովուրդը

բռնի կամ սիրով իրենց մայրաքաղաքներում ընտկեցնել և նուրանց ձեռքով իրենց երկրի քաղաքակրթական մակերեսթը բարձրացնել:

Սիրիան, որը մասամբ Պաղոմեանց և մասամբ Սելևկեաններին էր պատկանում, համարեա՝ ամբողջովին հելլենական էր. Տիւրոս, Սիդոն և Ասիալոն փրենիկեան քաղաքներում յունական նութիւնը ամուր պատուաստուեցաւ: Իսկ Անտիոքեան յայտնի է, որ արեւելքի մայրաքաղաքը դարձաւ: Նա իւր գեղեցկանիւթ վայրով և շրջապատում հրաշալի արուարձաններով Ազէքսանդրիային գերադանցեց: Միջագետքն անգամ վերակենդանութեան նշաններ էր ցոյց տալիս: Մծբին, Բաբելոն, Անտիոքիւս և Սելևկիւս անուաները բաւական են ցոյց տալու, որ հին դարու ազնիւ յոյն տարրի ձեռքը այնտեղ էլ գործօն էր: Այստեղից մինչև Բաքտրիա տանող ճանապարհը յոյն գաղթականութիւններով բռնած էր. Մերոլը, Հերաթն և Փանդահորը հելլենական քաղաքներ էին:

Հելլենական քաղաքակրթութեան այս հոսանքն ի նկատի ունենալով միայն կարող ենք հասկանալ, թէ լինու պարթեաները, որ Ազէքսանդրի մահուանից հաղիւ մի դար յետոյ (240 ա. Քր.) գլուխ բարձրացրին և մտկեդոնացիներին խլեցին մէկ միւսի յետևից զանազան նահանգներ, այնուամենայնիւ հելլենականութիւնը իրր գործօն ոյժ ճանաչեցին. պարթեա թագաւորները անուանում էին իրենց հելլենասէր, յոյն քաղաքները մնացին մասամբ ինքնակալ և պարթեա թագաւորների դրամները յունականի գրոշմով և վերտառութիւններով կտրուեցին:

Աւելի զարմանալի երևոյթ է յունական թագաւորութիւնը Բակտրիայի և Հնդկաստանի սահմաններում. 240 թուերին Բակտրիայի յոյն սեղապահը իրեն անկալ յայտարարեց և ժամանակի ընթացքում այս թագաւորութիւնը կռիւ մղելով պարթեաների և շրջակայ վայրենի ցեղերի հետ, իւր սահմաններն ընդարձակեց: Իրանի և Քուրքեստանի արեւելեան նահանգները ենթարկուեցան այդ իշխանութեանը, որի զինուորը մինչև Քաշհար հասնելով, առաջին անգամ չինաց հետ յարաբերութեան մէջ մտան, հարաւում Հինտուքուշը և Խնդուս կոչուած երկիրը յունական գերիշխանութիւնը ճանաչեցին: Սոցա դրամները յունական և արիական վերտառութիւն են կրում, իսկ չընդհասաւնում յոյն տարրը ժամանակի ընթացքում կտրուելով բուն հայրենիքից, ըուգգայալանութիւն ընդունեց: Քիչ յետոյ անվերջ գահակալական կռիւները խախտեցին այս իշխանութեան հիմքը, մինչև որ 140 թուերին սկիւթական բարբարոս և

Թափառական ջեղերը քոլորովին կործանեցին. սակայն Հնդկաստանում մի անգամ էլ յոյները ղէսխ բարձրացրին և նրանց վերջին նշանաւոր Մենանդը Թափառը տարածեց իւր իշխանութիւնը և մեռնելուց յետոյ մի տրդարակորով և քայքայեց իշխանի անուն թողեց. բայց սկիւթերը այստեղ էլ հասան և ջարդ ու լիշուր արին այս իշխանութիւնն ևս:

Մակեդոնացիները և մահաթարախ հելլենները յառաջխաղացումը Ասիայում այն կարեւոր հետեանքն ունեցան, որ յոյն գեաութիւնը՝ իլիլիստիայութիւնն ու արուեստը միջագոյն դարձան. այս բանը վիայում է մեղ ստոյլիկեան իլիլիստիայութիւնը և մանաւանդ նորա հանրամարդկային բարոյական տեսութիւնը: Բայց այստեղ պէտք է նկատել, որ հելլենները իրենց յառաջխաղացման միջոցին Ասիայում քոլորովին վայրենի բարբարոսների չհանդիպեցին, ընդհակառակն Արեւելքն ու Եգիպտոսը որորան էին հին քաղաքակրթութեան: Աղէքսանդր Մեծը պէտք եղած յարգանքը ցոյց տուաւ անոյ սովորութիւններին ու կարգերին. բուն պարսիկ ժողովուրդը յոյն ժողովուրդին հոմապատիւ նկատուեցաւ, և յոյները չէին քաշուած նոցա քաղաքակրթութիւնն ևս իւրացնել: Այսպիսով առաջ եկաւ մի նոր խառնուրդ. լիսսագարձ ամուսնութեան ուժորոյթն էլ այս բանին մեծապէս նպաստեց. այս երևոյթը ամենից շատ նկատելի է Եգիպտոսում, ուր թէպէտ յոյն տարրը դերակշռող էր, բայց այնուամենայնիւ տեղական լեզուն, կրօնն ու կարգերը չճշուեցան. չնայած դորան յոյն լեզուն միջագոյն և դիտական լեզու նկատուեցաւ: Եգիպտացի Մանեթոն Պաղոմեոս II-ի օրով գրեց Եգիպտոսի պատմութիւնը յոյն լեզուով, որը այդ երկրի պատմութեան կարեւոր աղբիւրներից մէկն է: Նոյն բանը արաւ Քաղդէացի Բերտոսորը (Սորենացու յիշատակած պատմագիրը,) Բաբելոնի և Փիւնիկիայի նկատմամբ. հրէաներն էլ, որ մի վաղ կեանքով ապրող ժողովուրդ էին, այս հոսանքից հեռու չմնացին, հելլենական ազդեցութիւնը մուտ դորձեց այստեղ Եգիպտոսից. շուտով հին կտակարանը յունարէն թարգմանուեցաւ և հրէաների ձեռքով շատ յոյն գրքեր դրուեցան:

Արեւմտաքում հելլենականութիւնը ունեցաւ երեք յենուկէտեր—Սիկիլեան և Հարաւային Իտալիան, Կարթագէն և վերջապէս Հռոմը. հարկ կա՞յ արդեօք մանրամասն նկարագրել, թէ ինչպէս հելլենականութիւնը այն պետութիւնների հոգին էր: Յոյն բանաստեղծները, արուեստագէտները, մեքենագէտները և ուսուցիչները Հռոմում և ամբողջ Իտալիայում հելլենականութիւն էին պատուաւորում, հելլենականութեան այս

յաղթական հոտները ողողեց նաև Ապանիա, հարաւային Գաղղիան և մինչև անդամ Մաննիայի երկիրը՝ Նումիդեան։ Այս բոլորից յետոյ լինչ զարմանք, որ ներօնի պէս հոկայ հրէշն անդամ Յունաստան էլ գնում իւր աշխարհաստան գլուխը հելլենականութեան որդանում պատկէտ։ Բայց սա բացառիկ երևոյթ չէր. Յունաստանի քաղաքակրթութեան աղդեցութիւնն ու աղգերը և նրանց իշխանները, յոյն աստուածները, նոցա արձանները և յոյն առասպելաբանութիւնը, որ աշխարհը մուտ չը դործեցին։ Իւրաքանչիւր աշխարհի աղգաբնակութիւնը և մանաւանդ իշխանական տները աշխատում էին իրենց մի յոյն տրոծուց կամ հերոսից ծագած համարել. Յասոնի և Մեաէայի զրոյցը կարելի էր Հայաստանում լսել. երբ այս բոլորը կատարուում էր, ո՛ր էին գերման ժողովուրդները։ Նոքա հելասիային և արեւելեան Ներսպայի անտառներում թափառելիս ամենափոքր նշոյլ անգամ չունէին հելլէն քաղաքակրթութիւնից, մինչև որ հռովմէացիք Քրիստոսից յետոյ նոր տիրապետութիւնների շնորհիւ Կելտական տեղերը քաղաքակրթեցին և գերման ժողովուրդների հետ մօտիկ շրման մէջ մտան. որպէս Հռովմը Քրիստոսական եկեղեցու և Կելտական ցեղերի միջոցաւ յունահռովմէական քաղաքակրթութիւնը հաղորդեց գերմաններին և ինքը մեռաւ, ինչպէս դորանից առաջ քաղաքակրթութեան մայրը՝ Յունաստանը մեռել էր։ Կարելի է ուրեմն համարձակ ասել, որ Հռովմը միայն միջնորդի դեր է կատարել. արեւմտեան Ներսպան իւր քաղաքակրթութիւնը պարտական է Յունաստանին։

Այսպէս է բնորոշում յարդելի ուսուցչապետը հելլենականութեան դարի նշանակութիւնը աղդերի՝ քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ. և յերաւի ներկայումս հելլէնականութեան այս շրջանը գրաւում է պատմադէտների և ուսումնաձաբանների առանձին ուշադրութիւն, որովհետեւ այդ դարը նկատուում է նաև իբր նախապարասական շրջան բրկատնէական կրօնի՝ եթէ ոչ ծագումը՝ գոնէ արագ տարածումն ու եկեղեցու զարգացման ընթացքը հասկանալու, ահա թէ ինչու Արարատ կրօնական ամսագրի ընթերցողներին անհետաքրքիր չէր լինի մի ամիսի դադարը կաղմել հելլենականութեան դարի մասին։